

اشاره:

نوشتار حاضر جستاری است در چیستی دائرةالمعارف و ویژگی‌ها و تاریخچه آن. سپس دائرةالمعارف گونه‌های قرآنی پیشین را برمی‌رسد. همچنین به معرفی سه دائرةالمعارف بزرگ معاصر، می‌پردازد؛ یعنی دائرةالمعارف قرآن لایدن، دائرةالمعارف قرآن کریم مرکز فرهنگ و معارف قرآن، دانشنامه قرآن‌شناسی پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

در پایان نیز این سه دائرةالمعارف را در اهداف، ساختار و مدخل مقایسه می‌کند و نقاط قوت و ضعف هر کدام را می‌شمارد.

مقدمه

مفهوم‌شناسی دائرةالمعارف

اصطلاح دائرةالمعارف (Encycloedia) را نخستین بار پطرس بستانی، در حدود ۱۸۷۶ م، به زبان عربی و حوزه فرهنگ اسلامی وارد کرد. وی دائرةالمعارف را این گونه تعریف می‌کند:

انسكلوبيديا (aedio-Enycloedie) لفظة يونانية معناها دائرة التعليم و هي

۱۹۱ پژوهش و حوزه ، پاییز و زمستان ۱۳۸۳ - شماره ۱۹ و ۲۰

في الاصل اسم لمجموع الفنون و العلوم التعليمية السبعة التي كان اعيان الناس يتعلمونها في القديم و هي الغراماتيقي و الحساب و الهندسة و الموسيقى و الهيئة والمنطق و البيان. و قد ذكرها كونتليانوس فقال هي حدقة او دائرةالمعارف الكاملة؛ اما كلمة انسكلوبيديا في ايامنا هذه فمعناها ملخص المعرفة البشرية اما في باب واحد او في الابواب كلها. و هي اما ان تكون مرتبة ترتيباً نظامياً موافقاً للارتباط المنطقي بين المواضيع او ترتيباً قاموسياً موافقاً لنظام الاحرف الهجائية و لذلك كانت الانسكلوبيديا على نوعين خاصة و عامة نظامية بحسب المواضيع او قاموسية بحسب الأحرف. ۱

دهخدا درباره واژه «دائرةالمعارف» می‌نویسد:

حاوی العلوم. کتابی حاوی مجموع معارف انسانی. فرهنگ فنون و علوم. خلاصه قابل فهمی از معارف بشری. شاخه‌ای از اطلاعات علمی، حاوی رشته‌ها و زمینه‌های مختلف علمی در موضوعات جداگانه و آن معمولاً ترتیب الفبایی دارد؛ مانند دائرةالمعارف بریتانیکا که نخستین بار در ۱۷۶۸ م انتشار یافت.

دائرةالمعارف، گاه به رشته‌های یک موضوع محدود است؛ چون دائرةالمعارف کاتولیک و جز آن. ۲

برخی نیز نوشته‌اند:

دائرةالمعارف، کتاب مرجعی خود بسنده، با دو هدف اصلی است: دربرگیری دانش روزآمد درباره یک رشته خاص علمی یا گروهی از رشته‌ها، به منظور آسان کردن دسترس به رشته‌های علوم، ۳. گفتنی است که معادل واژه دائرةالمعارف در فارسی، «دانشنامه» است.

ویژگی‌های دائرةالمعارف مطلوب

مهم‌ترین ویژگی‌های یک دائرةالمعارف مطلوب، عبارت است از:

۱. ارائه اطلاعات جامع در یک موضوع یا رشته علمی که محقق را از منابع فرعی بی نیاز گرداند؛

۲. نظام‌یافتگی اطلاعات در قالب مقالات، یا ساختار موضوعی یا الفبایی و نظامی منطقی؛

۱۹۲ پژوهش و حوزه، پاییز و زمستان ۱۳۸۳ - شماره ۱۹ و ۲۰

۳. پیروی از شیوه علمی تدوین مقالات دائرةالمعارفی، از جمله:

- گزارشی بودن مقالات؛

- رعایت بی طرفی در ارائه مطالب، دیدگاه‌ها و دلایل در موضوع مورد بحث و پرهیز از پیش داوری و تحمیل نظر بر خواننده؛

- رعایت شیوه‌های فنی نگارش؛

- گزیده نویسی و پرهیز از پرگویی و تکرار؛

- مستند بودن مطالب؛

- استفاده از منابع اصیل و معتبر؛

- استفاده از نثر علمی و پرهیز از عبارت‌پردازی‌های شاعرانه؛

- ارائه نظام‌مند و منسجم مطالب و پرهیز از نظریه‌پردازی‌های نوظهور.

تأکید بر این نکته لازم است که اصل اساسی در دائرةالمعارف‌نگاری، گزارش بی‌طرفانه اطلاعات و پرهیز از پیش‌داوری است و بهترین راه برای دفاع از عقیده حق نیز دوری از غرض‌ورزی و بیان عین حقیقت است. بنابر این لزومی ندارد که مطالب با عبارت‌های غیر علمی و متعصبانه درآمیزد تا از حقیقت دور شود. این

آسیب همان‌طور که برخی نوشته‌اند، ۴ موجب می‌شود برخی از دانشوران به تدوین دائرةالمعارف، در باب موضوع‌های مقدس و مذهبی رغبت نشان ندهند.

پیشینه دائرةالمعارف نگاری

گسترش علوم بشری و نیاز به مراجعه به کتاب‌های گوناگون و لزوم دسترسی سریع و آسان به اطلاعات، همگان را به سوی دائرةالمعارف‌نویسی سوق داد که فشرده علوم را در هر موضوع، در جایی گردآورند تا افراد بتوانند به جای مراجعه به صدها منبع، به یک منبع مراجعه کنند و مطالب مورد نظر را بیابند.

دائرةالمعارف‌نگاری در جهان، پیشینه‌ای دیرینه دارد. گویا چینی‌ها نخستین ملتی بوده‌اند که در اندیشه تألیف آن برآمده‌اند و پانزده سده پیش از میلاد، مجموعه‌هایی پر حجم و جُنگ‌گونه نوشتند که برخی از آنها هنوز پابرجا است.

۵بستانی نوشته است:

اکثر مورخان برآنند که سیوسیوس پسر برادر و شاگرد افلاطون، اولین کسی بود که دائرةالمعارف نوشت؛ ولی به دست ما نرسیده است.

۱۹۳ پژوهش و حوزه، پاییز و زمستان ۱۳۸۳ - شماره ۱۹ و ۲۰

۶ولی دهخدا معتقد است که اولین دائرةالمعارف در قرن پنجم میلادی توسط شخصی به نام «مارسیانوس کایلا» نوشته شد که معلومات آن روزی بشر را - که مجموعاً هفت علم بود - در یک مجلد مورد بحث قرار داد و آن هفت علم عبارت بودند از: صرف و نحو، معانی و بیان، هندسه، نجوم، حساب و موسیقی.

در بین مسلمانان در سده‌های نخستین اسلامی، انواع تألیفات دائرةالمعارف‌گونه پدید آمد که مشتمل بر مسائل و مباحث علوم و فنون گوناگون بود. دهخدا معتقد است که فکر دائرةالمعارف‌نویسی در قرن سوم پیدا شد و رسائل اخوان‌الرضا از دائرةالمعارف‌های اختصاصی است. ۷. نیز کتاب‌هایی همچون عیون‌الخبار ابن قتیبه (۲۱۳ - ۲۷۰ ق) و الحیوان جاحظ (۱۶۳ - ۲۵۵ ق) را نخستین نسل دائرةالمعارف‌های جهان اسلام شمرده‌اند. مجموعه‌هایی چون احصاء العلوم فارابی، مفاتیح‌الغیب خوارزمی، جامع‌العلوم فخر رازی، مفاتیح‌العلوم سگاکاکی و نفائس‌الفنون آملی را هم در این مسیر برشمرده‌اند.

۸دگرگونی دائرةالمعارف نویسی در اروپا با آثار فرانسیس بیکن (۱۵۶۱ - ۱۶۲۶م) آغاز شد که بر پایه رده بندی تازه‌ای از علوم بشری نوشته شد. در سده هفدهم میلادی، روش تنظیم دائرةالمعارف از موضوعی و رشته‌ای، به الفبایی تبدیل شد. از نخستین دائرةالمعارف‌های الفبایی در اروپا، فرهنگ بزرگ تاریخی لوئی

موری بود که در سال ۱۶۷۴ انتشار یافت؛ ولی سر آغاز دائرةالمعارف نویسی نوین را، دائرةالمعارف چمبرز به زبان انگلیسی (۱۷۲۸ م) دانسته‌اند.

دائرةالمعارف نویسی فارسی به شیوه نو در ایران، با نامه دانشوران (۱۲۹۴ ق) آغاز شد، پس از آن چندین مجموعه دائرةالمعارفی رخ نمود که برخی از آنها عبارتند از:

- دائرةالمعارف اسلامی، محمد علی خلیلی (جلد اول: ۱۳۱۸ ق).

- دائرةالمعارف میرزا عبدالحسین خان سپهر (م ۱۳۵۱ ق).

- دائرةالمعارف اسلامی، به همت عبدالعزیز جواهر کلام (۱۳۷۲ ق).

- قاموس المعارف، تألیف محمد علی خیابانی تبریزی (م ۱۳۷۳ ق).

- لغت‌نامه فارسی دهخدا. (وی در جلد ۲۴، ص ۵، کتاب خودش را از گروه دائرةالمعارف‌ها می‌شمارد).

- دائرةالمعارف فارسی، به سرپرستی غلامحسین مصاحب.

۱۹۴ پژوهش و حوزه، پاییز و زمستان ۱۳۸۳ - شماره ۱۹ و ۲۰

- دانشنامه ایران و اسلام.

- دانشنامه مصوّر (۱۳۶۸ ش).

- دائرةالمعارف تشیع (۱۳۶۱ ش).

- دائرةالمعارف بزرگ اسلامی (۱۳۶۲ ش).

- دانشنامه جهان اسلام (۱۳۶۲ ش).

تاریخچه دانشنامه نگاری نشان می‌دهد که در فرهنگ بشری، این حرکتی رو به رشد و کمال بوده است، و هر روز تخصصی‌تر می‌شود؛ هم از جهت شیوه دائرةالمعارف نویسی و نکات ریزی که باید در آن رعایت شود، و هم از جهت موضوع دائرةالمعارف؛ به طوری که می‌توان گفت عصر دائرةالمعارف‌های بزرگ که تمام علوم و فنون بشری را شامل شود رو به پایان است و عصر دائرةالمعارف‌های تخصصی در هر رشته و موضوع شروع شده و هر روز بالنده‌تر می‌شود. یکی از نمونه‌های آن، شروع دائرةالمعارف‌های قرآنی در شرق و غرب جهان است.

دائرةالمعارف نگاری قرآنی

دائرة المعارف‌های قرآنی نیز همچون دائرة المعارف‌های عمومی، سیری تکاملی داشته‌اند؛ به طوری که با تنظیم «قاموس‌ها و فرهنگ‌ها و واژه‌نامه‌های قرآنی» ۱۰ شروع شده و با گردآوری «مجموعه مقالات و گفتارها در مورد مفاهیم و موضوعات قرآنی» ۱۱ ادامه یافته‌اند. سپس دانشنامه‌ها و دائرة المعارف‌های قرآنی نیز به آنها ملحق شده‌اند.

البته برخی از آنها ویژگی‌های دائرة المعارف را ندارند، ولی در تاریخچه تکاملی دائرة المعارف قرآنی از آنها نام می‌برند. ۱۲

برخی از این موارد عبارتند از:

۱. دائرة المعارف قرآن، جلال‌الدین سیوطی، ترجمه محمد جعفر اسلامی، ۱۳۶۲ ش، بنیاد علوم اسلامی، تهران، فارسی دو جلدی، مشتمل بر هشتاد نوع از علوم مرتبط با قرآن.

این اثر، ترجمه الاتقان فی علوم القرآن سیوطی است که مجموعه‌ای موضوعی در عرضه علوم قرآن است.

۲. دائرة المعارف بزرگ قرآنی (فارسی)، جلیل ملاجوادی، ۱۱۴ جلد.

۱۹۵ پژوهش و حوزه، پاییز و زمستان ۱۳۸۳ - شماره ۱۹ و ۲۰

۳. دائرة المعارف بزرگ واژگان قرآنی (فارسی - انگلیسی)، گروهی از محققان حوزه و دانشگاه، دفتر تبلیغات اسلامی مشهد.

۴. دائرة المعارف فرهنگ قرآن (فارسی) سید طاهر شاه‌چراغی، ۱۳۰۰ ش، به ترتیب حروف معجم آیات و روایات و لغات و حکایات.

۵. دائرة المعارف قرآن (عربی)، شیخ حسن سعید تهرانی (م ۱۳۳۷ - ۱۴۱۶ ق).

۶. دائرة المعارف قرآن (فارسی)، میر سید ابوالفتح دعوتی (متولد ۱۳۱۶ ش).

۷. دائرة المعارف قرآن، مهران کندری، ۱۳۷۲ ش، انتشارات سیمین، تهران.

۸. دائرة المعارف قرآن کریم (فارسی)، جمعی از نویسندگان، ۱۱ جلد، گرد آورنده: حسن سعید، کتابخانه چهل ستون مسجد جامع تهران.

۹. دائرة المعارف قرآن کریم (انگلیسی)، مولانا وحیدالدین خان، مرکز مطالعات اسلامی هند، دهلی، ۳۰۰ صفحه.

۱۰. دائرة المعارف القرآنیة، حاج شیخ یحیی فلسفی شیرازی.

۱۱. دائرةالمعارف قرآن کریم، ترجمه دکتر محمد علی نجفی.

۱۲. دائرةالمعارف قرآن‌شناسی، علی حاجی‌وند، دانیال، تبریز، ۱۳۷۸ ش، فارسی، ۲۴۵ صفحه، اطلاعات موضوعی.

۱۳. دائرةالمعارف قرآن کریم، گردآوری حسن سعید کتابخانه چهل‌ستون مسجد جامع تهران، ۱۴۰۶ تا ۱۴۱۱ ق، تهران، فارسی، ۱۰ جلد، شامل مقالات و خطاب نامه‌های پراکنده از افراد مختلف در موضوعات مربوط به قرآن.

۱۴. دانشنامه قرآن و قرآن‌پژوهی، بهاء‌الدین خرمشاهی، دوستان، ناهید، تهران ۱۳۷۷ ش، فارسی، دو جلدی، ۲۳۸۲ صفحه، شامل مقالاتی در ۱۹ محور، مثل: اعلام، احکام، سور، اصطلاحات ادبی، علوم قرآن، واژگان کلیدی، قرآن پژوهی، نهادهای قرآنی و هزار زندگی نامه خودنوشت یا دیگرنوشت از قرآن پژوهان قدیم و جدید، شامل ۳۶۰۰ مقاله با نظام الفبایی غیر ریشه‌ای.

۱۵. فرهنگ قرآن، محمد باقر شریعت سنگلجی، دانشگاه آذربادگان، تبریز، ۱۳۵۳ ش، شامل مقالاتی پیرامون لغات، اعلام تاریخی و جغرافیایی واصطلاحات خاص قرآنی.

۱۶. نثر طوبی یا دائرةالمعارف قرآن مجید، ابوالحسن شعرانی، کتابفروشی

۱۹۶ پژوهش و حوزه، پاییز و زمستان ۱۳۸۳ - شماره ۱۹ و ۲۰

اسلامیه، تهران، بی تا، ۶۰۴ صفحه در دو جلد، فارسی، مشتمل بر شرح لغات و مصطلحات قرآنی بر نظام الفبایی ریشه‌ای. (البته این کتاب یک لغت نامه قرآنی به شمار می‌آید و نهادن نام دائرةالمعارف بر آن خالی از تسامح نیست).

۱۷. قاموس القرآن الکریم (المدخل)، مؤسسه الکویت للتقدم العلمی، ۱۹۹۲ م، عربی، ۲۶۰ ص، مشتمل بر مباحث کلی قرآنی مثل اعجاز و احکام و تفسیر.

۱۸. فرهنگ قرآن، اکبر هاشمی رفسنجانی و محققان مرکز فرهنگ و معارف قرآن، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۹ ش، شامل کلیدواژه‌های قرآنی به شکل طبقه بندی شده و با نظام الفبایی.

۱۹. دائرةالمعارف قرآن کریم، مرکز فرهنگ و معارف قرآن، بوستان کتاب قم، ۱۳۸۲ ش، بر اساس ساختار الفبایی (تا کنون جلد اول و دوم آن منتشر شده است).

۲۱. دائرةالمعارف قرآن، جان دامن مک اولیف، لیدن هلند، ۲۰۰۱ م، مشتمل بر هزار مدخل در موضوعات و اعلام قرآن، با کمک قرآن پژوهان مستشرق معاصر. (سه جلد آن تا کنون منتشر شده است).

۲۱. دانشنامه قرآن‌شناسی، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی (از سال ۱۳۸۱ ش شروع شده و جلد‌های نخستین آن آماده چاپ است).

سه دائرةالمعارف اخیر، موضوع بررسی‌های این مقاله است.

با توجه به ضوابط و ویژگی‌های دانشنامه‌نگاری، نام دائرةالمعارف بر اکثر آنچه نام بردیم، صدق نمی‌کند؛ همان طور که در دائرةالمعارف قرآن به این مطلب تصریح شده است. ۱۳ مگر اینکه دائرةالمعارف‌نویسی در موضوعات خاص قرآنی را با تسامح دائرةالمعارف قرآنی بنامیم و از اشکالات فنی آنها چشم پوشیم.

بنابراین اگر کسی ادعا کند که فقط سه مورد اخیر دائرةالمعارف قرآنی مصطلح به شمار می‌آیند، گزافه نگفته است. هر یک از این سه دائرةالمعارف نیز با رویکرد و ویژگی‌های خاصی، به صورت فنی و علمی به نگارش درآمده و ادامه دارند.

بررسی سه دائرةالمعارف بزرگ قرآنی

قبل از هر چیز لازم است که این سه دائرةالمعارف بزرگ معاصر را بشناسیم و ویژگی‌ها و اهداف آنها را روشن نماییم تا بتوانیم در مرحله بعد، به مقایسه آنها پردازیم.

۱۹۷ پژوهش و حوزه، پاییز و زمستان ۱۳۸۳ - شماره ۱۹ و ۲۰

۱. دائرةالمعارف قرآن لایدن (QrantheofEncycloedia)

جلد اول و دوم وسوم این دائرةالمعارف منتشر شده است و در مقدمه جلد اول خانم جان دمن مک اولیف ۱۴ سرویراستار دائرةالمعارف، توضیحات خوبی درباره آن داده است و نیز چند مقاله در معرفی این دائرةالمعارف نوشته‌اند؛ از جمله:

- دائرةالمعارف قرآن به انگلیسی، مرتضی کریمی نیا، گلستان قرآن، سال چهارم، ش ۸۶، آبان ۱۳۸۰، ص ۳۵ - ۲۶.

- معرفی و نقد دائرةالمعارف قرآن لیدن، قیسات، سال هشتم، ش ۲۹، پاییز ۱۳۸۲، ص ۲۶۷ - ۲۸۵.

- انتشار جلد سوم دائرةالمعارف قرآن EQ، کتاب ماه دین، سال هفتم، ش ۱، شماره پیاپی ۷۳، آبان ۱۳۸۲، ش، ص ۵۱ - ۵۲.

آشنایی با دائرةالمعارف قرآن، مرتضی کریمی نیا، گلستان قرآن، سال هفتم، ش ۱۹۰، آبان ۱۳۸۳، ش، ص ۳۰ - ۵۶.

تعریف: مجموعه مقالاتی که مستقیم یا غیر مستقیم یک مجموعه، تفسیر قرآن راترسیم می‌کند؛ ولی محور آن قرآن است (نه دائرةالمعارف قرآن همراه با تفسیر)؛ تحقیقی که از کثرت نقطه‌نظرات و پایه‌های استدلالی رشد یافته است و آمده است تا فهم و شعور علمی از قرآن را ارائه کند و ارتقا دهد.

نهاد سرپرستی: سرویراستار این دائرةالمعارف خانم جان دمن مک اولیف، استاد دانشگاه جرج تاون (آمریکا) است و چهار نفر از قرآن پژوهان مشهور غرب او را همراهی می‌کنند؛ یعنی: کلودزیلیو از فرانسه، ویلیام گراهام از آمریکا، و دادقاضی از شیکاگو، آندرو ریپین از کانادا. هیئت مشاوران ارشد آن عبارتند از: نصر حامد ابوزید، محمد اركون، گرهارد بورینگ (آمریکا)، جرالدهاوتینگ (انگلستان)، فرد لیمهاوس (هلند)، آنگلیکا نویرورت (آلمان). نویسندگان آن از کشورهای مختلف مسلمان و غیر مسلمان هستند. این اثر قرآنی توسط انتشارات بریل حمایت می‌شود.

مراحل اجرایی: طرح دائرةالمعارف قرآن، در لیدن هلند توسط جان دمن مک اولیف در سال ۱۹۹۳ میلادی با همکاری دانشمندان مختلف شروع شد و جلد اول آن در سال ۲۰۰۱ م از سوی انتشارات بریل در لیدن (هلند) چاپ شد که حاوی حرف A تا D است و جلد دوم آن مشتمل بر حرف E تا I در سال ۲۰۰۲ و جلد سوم شامل حرف J تا O در سال ۲۰۰۳ انتشار یافت.

۱۹۸ پژوهش و حوزه , پاییز و زمستان ۱۳۸۳ - شماره ۱۹ و ۲۰

اهداف: ۱. خلق اثری مرجع که بهترین موفقیت قرن را در زمینه پژوهش‌های قرآنی به دست آورد؛ ۲. باعث برانگیخته شدن تحقیق گسترده‌تری در زمینه قرآن در دهه‌های آینده بشود؛ ۳. در دسترس قراردادن دنیای پژوهش‌های قرآن برای طبقه دانشمندان آکادمیک و خوانندگان تحصیل کرده، با توجه به اطلاعات ناقص و ناتمامی که در زبان‌های اروپایی نسبت به قرآن وجود دارد و فقر علمی برای ارائه به دانشجویان.

رویکردها: ۱. دائرةالمعارف قرآن هم به آینده و هم به گذشته نگریسته و این بینش دو جانبه ساختمان این دائرةالمعارف را شکل داده است؛ ۲. قالب‌های الفبایی پیش بینی شده دائرةالمعارف گسترش می‌یابد تا شامل مقالات طولانی و مبسوط بشود؛ ۳. ضمن احترام به دستاوردهای قرن گذشته، موفقیت‌های این قرن را نیز ترویج می‌کند؛ ۴. دائرةالمعارف قرآن شامل تفسیر قرآن نمی‌شود. از این رو حتی در مورد مفسران قرآن مثل طبری و فخر رازی قطعه مستقل نخواهد داشت، اما ارجاع‌هایی به آنها خواهد داشت؛ ۵. گسترده‌ترین شعاع ممکن از یک تحقیق علمی موشکافانه درباره قرآن در دائرةالمعارف می‌گنجد؛ ۶. استفاده از روش‌ها و دیدگاه‌های متفاوت در لا به لای دائرةالمعارف یک اقدام عمدی بوده است.

ساختار علمی: حدود هزار مدخل با نظم الفبایی متداول در این دائرةالمعارف وجود خواهد داشت که این مدخل‌ها دوگونه‌اند:

یک. مدخل‌های مربوط به اشخاص، مفاهیم، اماکن، ارزش‌ها، اعمال و وقایع که در درون متن قرآن یافت می‌شوند یا ارتباط قابل توجهی با متن دارند.

دو. مدخل‌هایی که در مورد موضوعات مهم در زمینه پژوهش‌های قرآنی است؛ مثل هنر و معماری در قرآن یا علم تاریخ و قرآن.

در این دائرةالمعارف از مدخل‌هایی با عنوان‌های انگلیسی استفاده شده است (نه واژه‌های عربی که با الفبای انگلیسی نوشته می‌شود، آن گونه که دائرةالمعارف اسلام عمل کرده است) و برای اینکه مشکل معادل‌سازی و معادل‌یابی عربی حل شود، فهرستی موضوعی حاوی کلمات انگلیسی و واژگان حرف به حرف نقل شده به عربی در آخرین جلد خواهد آمد. ۱۵

۱۹۹ پژوهش و حوزه، پاییز و زمستان ۱۳۸۳ - شماره ۱۹ و ۲۰

آقای علی کریمی مجموع مدخل‌های جلد اول تا سوم دائرةالمعارف لایتن را ۴۴۵ مورد معرفی می‌کند^۱، ولی پس از بررسی روشن شد که فهرست کل مدخل‌های این سه جلد از این قرار است:

جلد اول: ۳۲۵ مدخل؛

جلد دوم: ۲۶۳ مدخل؛

جلد سوم: حروف J تا O، حدود ۲۰۰ مدخل.

اینک برای آشنایی بیشتر مخاطبان، برخی عناوین مدخل‌های جلد سوم را یاد می‌کنیم:

گوش‌ها؛ زمین؛ زلزله، زمین لرزه؛ شرق و غرب؛ بوم‌شناسی، روابط جانداران با محیط؛ علم اقتصاد؛ عدن، بهشت؛ ویراستاری قرآن؛ آموزش و پرورش؛ مصر؛ گزینش، انتخاب؛ عناصر؛ فیل؛ الیاس؛ یسع؛ اختلاس، دزدی؛ جنین؛ مهاجرین و انصار، مهاجرت؛ دشمنان؛ امر به معروف و نهی از منکر؛ ادریس؛ ورود به خانه‌ها از پشت آنها؛ رشک، حسد؛ نگارش روی فلزات و سنگ‌ها (علم یا هنر حکاکی)؛ گمراهی، انحراف؛ معادشناسی، خلود، جاودانگی؛ اخلاق و قرآن؛ ایتوپی؛ مدح، تمجید؛ حوّا؛ غروب؛ قرآن در زندگی روزمره؛ شرّ، بدی؛ سیئات؛ تفسیر قرآن در دوره باستان و قرون وسطا؛ تفسیر قرآن در عصر اخیر و معاصر؛ نصایح و مواعظ؛ تبعید، نفی بلد؛ استعاده، تعویذ؛ لشکرکشی‌ها و نبردها؛ چشم‌ها؛ حزقیال نبی، حزقیل نبی، عزرائلی؛ افسانه‌ها؛ صورت، چهره؛ وجه الله (صورت خدا)؛ فرقه، گروه؛ فضیلت و

نقاط قوت

۱. استفاده از نویسندگان متنوع در غرب و شرق جهان.

۲. توجه به موضوعات نو (مثل فیمینیسیم) همراه با توجه به موضوعات سنتی.

۳. جداسازی دائرةالمعارف قرآن از تفسیر قرآن.

۴. طرح زمان بندی شده و سرعت عمل در نشر دائرةالمعارف.

۵. بازگشت از شیوه مستشرقان قدیمی و رعایت انصاف در اظهار نظرها در بسیاری از موارد؛ مثلاً در مقاله «قرآن و فیمینیسیم»، «مارگارت بدران» ۱۷ تصریح می‌کند که قرآن مدافع حقوق از دست رفته زنان است. همچنین در مقاله «تحریف» ۱۸، «نیوبای» تصریح شده که اتهام تحریف باوری به شیعه، اتهامی بی اساس است و

۲۰۰ پژوهش و حوزه، پاییز و زمستان ۱۳۸۳ - شماره ۱۹ و ۲۰

قرآن شیعیان با اهل سنت تفاوتی ندارد. نیز «دنيس ای» در مقاله «عایشه» ۱۹ به برتری فاطمه (س) بر همه زنان جهان تصریح می‌کند.

نقاط ضعف

۱. ادعای تحقیق موشکافانه. این ادعا که در مقدمه دائرةالمعارف آمده است، در عملکرد برخی نویسندگان در پاره‌ای از مقالات دانشنامه، به چشم نمی‌آید.

مثلاً «کلود جیلیوت»، در مقاله «تفسیر قرآن در دوره باستان» ۲۰ کتاب حقایق التأویل فی متشابه التنزیل سید مرتضی (م ۴۰۶ ق) را از تفاسیر معتزله معرفی می‌کند و نیز شیخ طوسی (م ۴۶۰ ق) و شیخ طبرسی (م ۵۴۸ ق) را از مفسران شیعی معتزلی معرفی می‌کند! در حالیکه می‌دانیم در جهان اسلام سه جریان عمده کلامی وجود دارد: اشاعره؛ معتزله؛ شیعه. جریان سوم هر چند با جریان معتزلی در برخی مقولات - مثل عقل گرایی - تشابه دارند، اما هر کدام جریان مستقلی هستند و ویژگی‌های خاص خود را دارند. برای مثال شیعه معتقد به استمرار نبوت در امامت است، ولی معتزلیان با این عقیده مهم کلامی شیعه همراه نیستند. و یا معتزله «منزلة بین المنزلتین» را قبول دارند که مورد پذیرش کلام شیعی نیست. ۲۱.

البته به نظر می‌رسد که این لغزش دائرةالمعارف لایدن، از کتاب‌هایی همچون التفسیر و المفسرون دکتر ذهبی ریشه گرفته باشد، که قبل از آنان همین نسبت‌ها را به سید مرتضی داده بود. ۲۲.

۲. مشکلات روش شناختی در معرفی تفاسیر. مثلاً «راترود ویلانت» در مقاله «تفسیر قرآن در دوره جدید و معاصر» ۲۳ تفسیر عقلانی را منحصر به تفسیر اجتهادی افرادی همچون سید احمد خان هندی (م ۱۸۹۸ م) و محمد عبده مصری (م ۱۹۰۵ م) کرده است که بین تمدن و علم غربی با قرآن جمع کرده‌اند.

جالب آن است که در ادامه مقاله، کتاب الهدایة والعرفان فی تفسیر القرآن بالقرآن را به محمد ابوزید (۱۹۳۰ م) نسبت می‌دهد. در حالی که اولاً کتاب فوق از ابوزید نیست، بلکه از سرسید احمد خان هندی است و ثانیاً کتاب فوق از تفاسیر علمی به شمار می‌آید، نه تفاسیر عقلی. ثالثاً تفسیر عقلانی یا تعقلی منحصر در تفسیر اجتهادی نیست، بلکه واژه «عقل» در مسائل تفسیری دو کاربرد دارد: اول عقل برهانی که ب

۲۰۱ پژوهش و حوزه، پاییز و زمستان ۱۳۸۳ - شماره ۱۹ و ۲۰

استفاده از برهان‌های عقلی به تفسیر می‌پردازد، مثلاً آیه *يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ* ۲۴ با توجه به برهان عقلی بر اینکه «خدا جسم نیست» تأویل می‌شود و دست از ظاهر آن بر می‌داریم و می‌گوییم مقصود از «دست» در اینجا قدرت است. دوم عقل مصباحی یا قوه مدرکه و نیروی فکر است که در روش‌های تفسیری متعدد به کار می‌رود. زیرا همواره از نیروی فکر برای تدبیر و فهم آیات و جمع بندی و استنباط و اجتهاد استفاده می‌شود که نوع اخیر را تفسیر اجتهادی می‌نامند. ۲۵

بنابراین تفسیر عقلانی منحصر به تفاسیر محمد عبده مصری (۱۸۴۸ - ۱۹۰۵ م) و سید احمد خان هندی (۱۸۹۸ - ۱۸۱۷ م) نمی‌شود؛ بلکه این نوع تفسیر در میان مسلمانان سابقه‌ای هزار ساله دارد که از تفسیر شیخ طوسی و طبرسی (م ۵۴۸ ق) شروع شد و همچنان ادامه دارد.

آری تفسیر محمد عبده دارای نوآوری‌هایی بوده است از جمله توجه به گرایش اجتماعی در تفسیر و نیز توجه به روش علمی و نقش علوم جدید در تفسیر که از مطالعه تفسیر عمّ جزء و تفسیر شاگردش رشید رضا در المنار روشن می‌شود.

۳. تکرار مطالب بی اساس و تهمت‌های مستشرقان گذشته، نسبت به قرآن. با اینکه شیوه عمومی این دائرةالمعارف با پژوهش‌های قبلی مستشرقان فاصله زیادی دارد و رویکردی منصفانه و محققانه بر بسیاری از مقالات آن حاکم است، ولی برخی از نویسندگان مقلدانه و بدون تحقیق، همان مطالب قبلی مستشرقان را تکرار کرده‌اند که به یک نمونه اشاره می‌کنیم:

در مدخل «هارون»، آندروپین، چنین می‌نویسد:

قرآن به غلط و خطا مادر عیسی (ع) را خواهر هارون می‌داند: یا اَخْتَّ هَارُونَ. ۲۶ حال آنکه هارون قرن‌ها پیش از مادر عیسی مرده بود. در کتاب مقدس آمده است که هارون خواهری به نام مریم داشت که در زمان هارون و موسی بوده است، نه در زمان عیسی. ۲۷

اگر آندروربین به تفاسیر مهم شیعه و اهل سنت توجه می‌کرد، در می‌یافت که این جمله قرآن که از زبان مخالفان مریم حکایت شده است، ضرب المثلی در میان قوم او بوده است. در حدیثی از پیامبر(ص) نیز حکایت شده که: «چون هارون مرد پاکی بود، در میان بنی‌اسرائیل ضرب المثل شده بود. از این رو به افراد پاک می‌گفتند: این

۲۰۲ پژوهش و حوزه، پاییز و زمستان ۱۳۸۳ - شماره ۱۹ و ۲۰

برادر یا خواهر هارون است». ۲۸

این لغزش آندروربین در فهم آیه قرآن و عدم توجه او به تفاسیر و روایات تفسیری و نسبت خطای تاریخی به قرآن دادن، همان اندازه برای دائرةالمعارف لایدن مشکل آفرین است که عدم توجه آندروربین و سروراستاران و ناظران دائرةالمعارف فوق به تحقیقات مستشرقان و نقدهای مسلمانان به آنها، مشکل ساز است؛ چرا که این مطلب آندروربین مطلب جدیدی نیست؛ بلکه تکرار مطالب مستشرقان قبلی است، گویا اولین بار شخصی به نام ادریان ریلاند (۱۶۷۶ - ۱۷۱۸م) این اشکال را بر قرآن مطرح کرد و مسلمانان بارها جواب این اشکال را داده‌اند و لغزش مستشرقان را در فهم آیه فوق آشکار کرده‌اند. از جمله عبدالرحمن بدوی (۱۹۸۸م) در کتاب دفاع عن القرآن، ص ۱۶۱، همین اشکال را مطرح کرده و جواب مفصلی می‌دهد. عجیب این است که چهارده سال بعد از انتشار کتاب عبدالرحمان بدوی همان اشتباه مستشرقان قبلی در دائرةالمعارف لایدن تکرار می‌شود، بدون اینکه به جواب آن اشاره شود.

۴. تناقض درونی. در هر کتاب لازم است مطالب آن در تناقض باید یکدیگر نباشد؛ به‌ویژه در مسائل تاریخی که به مذاهب و کتاب‌های آسمانی نسبت داده می‌شود؛ اما در دائرةالمعارف لایدن گاهی این تناقض‌ها به چشم می‌خورد. مثلاً جوین بُل در مقاله «حدیث و قرآن» مطالبی در مورد تحریف قرآن حکایت کرده است؛ از جمله: آیه رجم را از سیوطی نقل می‌کند که بر محمد (ص) وحی شده، اما در قرآن نیامده است! کلمه «ائم» به امت تبدیل شده است! به شیعه نسبت می‌دهد که معتقدند سوره احزاب در اصل از سوره بقره طولانی‌تر بوده است، ولی در معرض تغییر قرار گرفته است! شیعه قرائت‌های هفت گانه قرآن را برای استنباط فتاوی فقهی تفسیر کرده‌اند!

۲۹ در حالی که مسئله تحریف قرآن را «ینوبای» در مقاله «تحریف»، ۳۰ مردود اعلام کرده است.

این مطلب اولاً تناقض درونی دائرةالمعارف قرآن لایدن را آشکار می‌سازد. ثانیاً روایات مربوط به تحریف توسط علمای بزرگ شیعه و اهل سنت، بارها مورد نقد قرار گرفته و مردود اعلام شده است؛ چرا که بسیاری از این روایات، مخالف قرآن است و هر چه مخالف قرآن باشد، اعتبار ندارد، و سند این روایات نیز مخدوش است و برخی از آنها نیز به مطالب تفسیری و اختلاف قرائات اشاره دارد. ثالثاً مسئله زیادت‌بودن

۲۰۳ پژوهش و حوزه، پاییز و زمستان ۱۳۸۳ - شماره ۱۹ و ۲۰

اصل سوره احزاب از سوره بقره در اهل سنت به اُبی بن کعب و عایشه نسبت داده شده است. ۳۱ پس چرا نویسنده، شیعه را به این مطلب متهم می‌سازد؟! رابعاً قرائت‌های هفت گانه قرآن که در برخی احادیث حکایت شده، از نظر سند و دلالت آنها، مورد خدشه علمای شیعه قرار گرفته است. ۳۲ از آنجا که قرائات متواتر نیست و قرآن به وسیله آنها اثبات نمی‌شود، نمی‌توانند مبنای حکم فقهی قرار گیرند. بلی روایت حفص از عاصم به خاطر اینکه بیشترین تطابق را با قرآن متواتر مسلمانان دارد، مورد اعتنا قرار گرفته و قرآن‌های فعلی در جهان اسلام معمولاً بر اساس این قرائت چاپ می‌شود.

۵. کمبود اطلاعات لازم در یک زمینه. همان طور که در مبحث ویژگی‌های دائرةالمعارف گذشت، وظیفه دائرةالمعارف آن است که تمام اطلاعات لازم را در مورد یک مطلب به صورتی فشرده ارائه کند؛ به طوری که خواننده را از مراجعه به کتاب‌های دیگر بی‌نیاز سازد. اما گاهی دائرةالمعارف لایدن این مهم را به انجام نرسانده است.

مثلاً خانم جین دمن مک اولیف، در مقاله «فاطمه» نوشته است که مفسران قرآن آیه ۶۱ در آل عمران (آیه مباهله) و ۳۳ در احزاب (آیه تطهیر) را در مورد فاطمه(س) می‌دانند.

سپس از تفسیر طبری نقل می‌کند که مقصود از «اهل البیت» در سوره احزاب، محمد، فاطمه، علی، حسن و حسین(ع) هستند؛ ولی از «عکرمه» نقل می‌کند که مقصود همسران پیامبر(ص) هستند. ۳۳ در حالی که اولاً آیات مربوط به فاطمه(س) در قرآن از ۶۰ آیه تا ۱۳۵ آیه حکایت شده است.

۳۴ البته برخی شأن نزول آنها در مورد فاطمه(س) و در برخی آنها فاطمه(س) از مصادیق یا تأویل یا بطن و یا تفسیر آیه شمرده شده است و برخی آیات نیز مورد تأیید و تأکید مفسران بزرگ شیعه و اهل سنت بوده است؛ از جمله سوره کوثر ۲۵ و آیات نذر در سوره انسان (هل اتی). ۳۶

درباره فاطمه (س) بیش از ۲۴۰۰ کتاب نوشته شده ۳۷ که در بسیاری از آنها آیات مربوط به حضرت فاطمه (س) یادآوری شده است.

عدم توجه به این میراث گران سنگ اهل سنت و شیعه در مورد آیات مربوط به حضرت زهراء(س) از نویسندگان و سروراستار دائرةالمعارف قرآن لایدن قابل اغماض

۲۰۴ پژوهش و حوزه، پاییز و زمستان ۱۳۸۳ - شماره ۱۹ و ۲۰

نیست و ممکن است برخی آن را حمل بر کم اطلاعی نویسنده بنمایند.

ثانیاً نویسندگان دائرةالمعارف لازم است گزارش کاملی از دیدگاه‌ها را در هر موضوع ارائه کند و اگر از کسی یک دیدگاه را نقل کرد، دیدگاه مخالف او را نیز حکایت کند. در مثال فوق هنگامی که حدیث عکرمة حکایت شد، لازم بود که به ضعف سند حدیث عکرمة اشاره می‌شد؛ به ویژه آنکه بزرگان علم رجال در اهل سنت و شیعه عکرمة را تضعیف کرده‌اند و او را از خوارج دانسته‌اند. ۲۸ نیز باید به ضعف دلالتی حدیث عکرمة (نزلت فی نساء النبی(ص) خاصة) ۳۹ اشاره می‌شد؛ چون همان‌طور که برخی مفسران اشاره کرده‌اند، آیه تطهیر دلالت بر پاکی از هر گونه گناه و آلودگی یعنی عصمت اهل‌بیت دارد. ۴۰ و این مطلب نمی‌تواند مربوط به همه زنان پیامبر(ص) باشد که آیات ۴-۶ سوره تحریم در مورد توبه آنان نازل شده است. ۴۱

در مورد دائرةالمعارف قرآن لایدن، اشکالات اساسی دیگری نیز وجود دارد که از نقل همه آنها در این مقاله صرف نظر می‌کنیم.

دو. دائرةالمعارف قرآن کریم

پیش‌گفتار جلد اول این دائرةالمعارف در ۳۴ صفحه تنظیم شده و اطلاعات خوبی در مورد این دائرةالمعارف آورده است.

کتاب، مرجعی خود بسنده است که در برگزیده اطلاعات اصیل در قلمرو موضوعات، مفاهیم، اعلام و علوم قرآنی می‌باشد که آنها را با نثر معیار در اختیار عموم اهل تحقیق، طلاب و دانشجویان قرار می‌دهد. ۴۲

نهاد سرپرستی: مرکز فرهنگ و معارف قرآن دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.

پیشنهاد طرح نخستین دائرةالمعارف توسط مسئول سابق مرکز فرهنگ و معارف قرآن، حجت الاسلام والمسلمین ایزدپناه ارائه شده است. سپس حجت الاسلام والمسلمین خراسانی به عنوان مسئول دائرةالمعارف نقش ایفا کرده است.

این دائرةالمعارف دارای گروه‌های علمی در زمینه تاریخ، اعلام، فقه و حقوق، فلسفه و کلام، علوم قرآنی، معارف و مفاهیم قرآنی، ادیان و... است و از تعداد زیادی همکار علمی و پژوهشگر و مشاور قرآنی و ارزیاب بهره می‌برد که در جلد اول نام ۶۴ نفر آنها آمده است.

مراحل اجرایی: با اینکه در پیش‌گفتار جلد اول دائرةالمعارف قرآن کریم مطالب سودمندی آمده است و حتی در مورد سازمان و گردش کار و مدخل‌یابی و نگارش مقالات و... توضیحات لازم داده شده است، اما در مورد زمان آغاز دانشنامه و پایان آن یا مراحل انجام یافته و در دست اجرا به طور دقیق مطلبی یافت نشد.

ولی در میزگرد «معرفی جدیدترین دائرةالمعارف‌های قرآنی» سرپرست این دائرةالمعارف، آقای علی خراسانی، سال شروع را ۱۳۷۶ ش اعلام کرد. ۴۳ جلد اول آن در سال ۱۳۸۲ ش چاپ شد و پیش بینی می‌شود تا سال ۱۳۸۹ ش به طول انجامد. ۴۴

اهداف: «هدف اصلی این دائرةالمعارف عبارت از ارائه اطلاعات ناب و اصیل در قلمرو و موضوعات قرآنی است؛ به گونه‌ای که اهل تحقیق را در این موضوعات، به مثابه منبعی مادر و ماندگار، از منابع فرعی بی نیاز کند. در کنار این هدف اصلی و خاص، غرض عمومی تدوین دائرةالمعارف حاضر این است که مخاطبان دانش‌پژوه در حد مطالعات پایه اسلامی نیز بتوانند از پژوهش‌های اصیل و قویم قرآنی بهره گیرند». ۴۵

رویکردها: رویکردهای اساسی دائرةالمعارف قرآن کریم را از لا به لای پیش‌گفتار آن می‌توان این گونه استنباط کرد:

۱. توجه به عموم مخاطبان اهل تحقیق و طلاب و دانشجویان؛ یعنی قلم دائرةالمعارف به گونه‌ای انتخاب شده که عموم دانش پژوهان آشنا به مبانی قرآنی بتوانند از آن استفاده کنند.

۲. حفظ بی طرفی و علمیت و امانت درنقل همه دیدگاه‌ها و در عین حال ذکر نقدهای علمی وارد بر هر دیدگاه.

۳. حفظ همزمان علمیت بی‌طرفانه و غیرت و حمیت دینی؛ یعنی پرهیز از عبارتهای غیر علمی و متعصبانه و تکیه بر اطلاعات دست اول و سالم و دفاع از حقیقت. ۴۶

۴. احترام به آرا و عقاید مذاهب خاص و مکاتب اسلامی و پرهیز از تشنج زایی و اختلاف انگیزی بین مذاهب و در عین حال نقد دیدگاه‌های غیر شیعی و غیر مشهور با روشی منصفانه و علمی.

۵. حفظ رویکرد قرآنی مقالات مگر به ضرورت. ۴۷

۶. در مباحث تاریخی گاه گزارش‌هایی آمده است که از لحاظ ارزشی مورد تأیید نیستند.

۷. جز در موارد ضرور و حساس، ارزیابی و نقدی درباره صحت شأن نزولها صورت نمی‌گیرد. ۴۸.

۸. ارائه همه آرا و دیدگاه‌های مهم در هر موضوع با بهره‌گیری از منابع اصلی و دست اول.

۴۹ ساختار علمی: این دائرةالمعارف براساس نظام الفبایی است. هندسه دائرةالمعارف با عنایت و نقش و کاربرد هر جزء طراحی شده است؛ تا ارتباط منطقی میانه همه اجزا حفظ شود. ۵۰
مجموع مدخل‌های دائرةالمعارف بیش از چهار هزار خواهد شد و پیش بینی می‌شود به سی جلد
برسد. ۵۱.

مدخل‌ها از سه حوزه اصلی برگزیده شده‌اند:

- موضوعات و مفاهیم قرآنی؛

- اعلام قرآنی؛

- علوم قرآن. ۵۲.

دائرةالمعارف دارای شش بخش علمی است: ۱. بخش علوم قرآن؛ ۲. بخش معارف و مفاهیم؛ ۳. بخش ادیان؛ ۴. بخش تاریخ و اعلام؛ ۵. بخش فلسفه؛ ۶. بخش فقه و حقوق. ۵۳
مدخل‌های اصلی جلد اول دائرةالمعارف عبارتند از:

آب؛ آبرو؛ آب میوه؛ آتش؛ آتش بس؛ آثار باستانی؛ آجریزی؛ آخذ؛ آخر؛ آخرت؛ آخرالزمان؛ آدم؛ آدم ربایی؛ آرامش؛ آرزو؛ آزادی؛ آزر؛ آسانی؛ آسمان؛ آسیه؛ آشامیدنی؛ آشتی؛ آصف بن برخیا؛ آل؛ آل ابراهیم؛ آل داود؛ آل عمران؛ آل فرعون؛ آل لوط؛ آل موسی؛ آل یعقوب؛ آمادگی نظامی؛ آمنه بنت وهب؛ آمیزش؛ آوارگی؛ آهن؛ آیات الاحکام؛ آیات خدا؛ آیات نام دار؛ آیه؛ آیه امن الرسول؛ آیه امن یحیی؛ آیه تبلیغ؛ آیه تطهیر؛ آیه غار؛ آیه الكرسی؛ آیه و ان یکاد؛ آیه ولایت؛ ابابیل؛ ابتر؛ ابتکار؛ ابر؛ ابراء؛ ابرار؛ ابراهیم؛ ابریق؛ ابضاع؛ ابلیس؛ ابن ام مکتوم؛ ابن زبیدی؛ ابن سبیل؛ ابن صوری؛ ابن عبد یالیل؛ ابوالاشدین؛ ابوالاعور سلمی؛ ابو ایوب انصاری؛ ابوالبختری؛ ابوبکر؛ ابوتمامه؛ ابوجمعه؛ ابوجندل عامری؛ ابوالجواظ؛ ابوجهل؛ ابوجهینه؛ ابوحنیفة بن عتبه؛ ابوالحصین انصاری؛ ابوخیثمه انصاری؛ ابودجانه؛

۲۰۷ پژوهش و حوزه، پاییز و زمستان ۱۳۸۳ - شماره ۱۹ و ۲۰

ابودحراح انصاری؛ ابودرداء انصاری؛ ابوذر غفاری؛ ابورافع نضری؛ ابوزمعه اسدی؛ ابوسفیان؛ ابوسلمه مخزومی؛ ابوصرمه خزرجی. ۵۴.

نقاط قوت دائرةالمعارف قرآن کریم

۱. گستردگی موضوعات و مدخل‌ها تا حدود ۴۰۰۰ مدخل.

۲. رعایت ضوابط دائرةالمعارف نویسی.

۳. استفاده از منابع اصیل.

۴. استفاده از نویسندگان جوان و نو قلم در دانشنامه که موجب تشویق و ترویج فعالیت‌های قرآنی آنان می‌شود.

کاستی‌های دائرةالمعارف قرآن کریم

۱. کم توجهی به موضوعات نوپدید مرتبط با قرآن.

برای مثال در جلد اول تنها مدخل‌های محدودی مثل آدم ربایی، آزادی و آرامش، نوآمد است. و در مقاله «آرامش» نیز اشارات محدودی به مباحث روان شناختی آرامش شده و مسئله «تأثیر تجربی قرآن در بهداشت روانی» مورد توجه قرار نگرفته است؛ در حالی که از مباحث مهم دهه اخیر بوده است و توسط روان کاوان و پزشکان متعددی تأیید شده و شواهد تجربی آن در مقالات و کتاب‌ها و پایان‌نامه‌های پزشکی و قرآنی بیان شده است. ۵۵.

۲. عدم استفاده از استوانه‌های علمی قرآن پژوه، به‌ویژه در خارج از ایران. البته این نکته، بر اساس اطلاعات به دست آمده از نویسندگان جلد اول است و شاید درجلدهای بعدی این نقیصه بر طرف شود.

۳. عدم معرفی شورای علمی دائرةالمعارف و گروه‌های علمی آن.

یعنی همه مشاوران، ارزیابان، نویسندگان، مسئولان و حتی پژوهشگران پروانه‌های علمی در عرض هم معرفی شده و مسئولیت علمی دائرةالمعارف روشن نشده است که این بر خلاف شیوه مرسوم در دائرةالمعارف‌ها است. البته در برخی موارد نیز افرادی از قلم افتاده‌اند.

۳. تعریف مشخص و متمایزی برای «دائرةالمعارف قرآن کریم» ارائه نشده است؛ هر چند که از پیش گفتار قابل استنباط و اصطیاد است.

۲۰۸ پژوهش و حوزه، پاییز و زمستان ۱۳۸۳ - شماره ۱۹ و ۲۰

۴. زمانبندی مشخصی برای آغاز و انتها در مقدمه دائرةالمعارف ارائه نشده است. حتی تعداد مجلدات احتمالی آن پیش بینی نشده است.

۵. آوردن مطالب تاریخی مشکوک و نقد نکردن شأن نزولها با توجه به مشکلات سندی آنها جای تأمل دارد و سطح اعتبار دائرةالمعارف را تنزل می‌دهد؛ هر چند که تذکر این مطلب مفید بوده و انصاف و صداقت حاکم بر دائرةالمعارف را نشان می‌دهد.

۶. در دائرةالمعارف قرآنی لازم است به موضوعات و مدخل‌های مرتبط با قرآن پرداخته شود، مثل مباحث علوم قرآن و مباحث تاریخی که ارتباط مستقیم با قرآن دارد، مثل جمع قرآن؛ اما «دائرةالمعارف قرآن» با «دائرةالمعارف تفاسیر و کتب و علوم قرآن» متفاوت است.

به نظر می‌رسد که این دائرةالمعارف به سوی نوع دوم متمایل شده است؛ برای مثال در جلد اول از حدود سی نفر از افراد، همچون صحابه پیامبر (ص) نام می‌برد که به مناسبت در شأن نزولها و کتب تفسیری از آنها یاد شده است. اگر این روند در دائرةالمعارف فوق ادامه یابد، دیگر نام «دائرةالمعارف قرآن» برای آن زبیده نیست، و مثنوی هفتاد من کاغذ می‌شود؛ چرا که از دائرةالمعارف قرآن انتظار می‌رود اطلاعات مربوط به موضوعات قرآنی ارائه کند؛ همان‌طور که در پیش‌گفتار جلد اول این مطلب را هدف اصلی دائرةالمعارف معرفی کرده‌اند. اطلاعات تاریخی و جغرافیایی و شخصیت‌شناسی، از موضوعات قرآنی به شمار نمی‌آیند. به عبارت دیگر این مجموعه در حقیقت چندین دائرةالمعارف را در خود جای داده است که لازم است جداسازی شود تا به سرعت کار و زودیابی آن لطمه وارد نشود.

یادآوری این نکته لازم است که این دائرةالمعارف از نظر علمی ارزشمند است و ذکر کاستی‌ها به معنای نادیده گرفتن زحمات نویسندگان و سرپرستان محترم نیست؛ بلکه برای کمال یافتن کار است، و شاید به برخی از این مطالب توجه شده اما در مسیر اهداف دائرةالمعارف تشخیص داده‌اند.

سه. دانشنامه قرآن‌شناسی

در مورد این دانشنامه تا کنون چندین مقاله و گفت‌وگو و مصاحبه توصیفی منتشر شده است؛ از جمله در مجله گلستان قرآن، شماره ۱۵۳، سال ششم، شماره پیاپی ۱۹۶،

۲۰۹ پژوهش و حوزه، پاییز و زمستان ۱۳۸۳ - شماره ۱۹ و ۲۰

تیر ماه ۱۳۸۲ ش، مصاحبه با حجت الاسلام و المسلمین رشاد و نگارنده.

تعریف: دانشنامه قرآن‌شناسی، گسترده‌نگاشته‌ای است با ساختار موضوعی، که مدخل‌های آن در دو محور عمده مباحث پیرامون قرآن (علوم قرآنی) و مباحث درون قرآنی (معارف قرآن) است.

نهاد سرپرستی: این دانشنامه در گروه قرآن پژوهی پژوهشگاه، تحت سرپرستی حجت الاسلام و المسلمین علی اکبر رشاد است و امور پژوهشی آن به عهده نگارنده است.

این دانشنامه شورای علمی به ریاست آیت الله معرفت دارد که اعضای آن از شخصیت‌ها و اساتید فن هستند و نیز سه حلقه علمی که متشکل از شخصیت‌های قرآن پژوه است. در مرحله اول این دانشنامه از بیش از صد نفر نویسنده، ارزیاب علمی، اعضای حلقه کارشناسی، اعضای شورای علمی، مشاور علمی و مترجم بهره می‌برد.

مراحل اجرایی: ۱۳۸۱ ش مرحله اول آن شروع شد (محور مباحث پیرامون قرآن). مهرماه ۱۳۸۳ ش مرحله دوم آن شروع شد (محور مباحث درون قرآنی) و پیش بینی می‌شود تا سال ۱۳۸۵ ش نگارش آن به پایان برسد.

تاریخ نشر: مجلدات نخستین این دانشنامه تقریباً آماده سازی شده است؛ ولی نهاد سرپرستی ترجیح داده که تمام مجلدات یکجا منتشر شود.

اهداف دانشنامه: ۱. معرفی درست و دقیق قرآن کریم و تبیین متقن و مستند هویت و حقانیت آن.

۲. تبیین بالندگی و کارایی تعالیم قرآن کریم.

۳. تحلیل روزآمد و نظام‌مند دیدگاه‌های قرآنی با لحاظ نظرات نوپدید و نیازهای معاصر.

۴. نقد آرای انحرافی و پاسخ به پرسش‌های اساسی و شبهات شایع در حوزه علوم قرآنی و معارف قرآن.

رویکردهای دانشنامه: ۱. التزام روشن به یکی از سه رویکرد بنیادی (به منظور گسترش مرزهای معرفت دینی)، «راهبردی» (به منظور زمینه سازی برای انجام پژوهش‌های کاربردی) و «کاربردی» (به منظور تعمیق و تحکیم فرهنگ و اندیشه اسلامی، ارائه راه کارهای عملی).

۲. اهتمام به نوآوری در حوزه مباحث نظری از طریق اتخاذ موضوع تازه و یا ارائه «نظریه جدید» یا «تبیینی نو» یا «راهکاری تازه» (کشف یا نوگستری و عدم

۲۱۰ پژوهش و حوزه، پاییز و زمستان ۱۳۸۳ - شماره ۱۹ و ۲۰

نقدگریزی) و یا «نقد عالمانه» و اساسی نظری مشهور و مطرح (نهراسیدن از مشهورات با منطق علمی).

البته وفاداری به اصول و مسلمات اعتقادی بر مبنای نصوص و ادله محرزه، التزام به منطق اجتهاد و روش علمی ضروری است.

۳. سعی در استقرار «نظریات مطرح» در زمینه موضوع تحقیق و اهتمام ویژه به «نظریات معاصر». بدین منظور توجه به پیشینه تحقیق ضروری می‌نماید. همچنین منبع‌شناسی و تهیه فهرستی از منابع مرتبط از پیش‌شرط‌های پژوهش است.

۴. سعی بر احراز قابلیت برای «مرجعیت علمی»؛ زیرا حاصل پژوهش، باید حاوی مهم‌ترین، اساسی‌ترین و تحلیلی‌ترین اطلاعات در زوایای موضوع خود باشد و کم و بیش خواننده را از مراجعه به متون دیگر بی‌نیاز سازد و همچنین از حیث سطح علمی، قابلیت رجوع محققان را به عنوان مأخذ داشته باشد.

۵. از رویکردهای مهم این دانشنامه توجه به شبهات خاورشناسان است که همواره تلاش بر این بوده است که شبهات متناسب با هر مدخل از متون مرتبط استخراج شده و برای تغذیه فکری و غنای علمی به محقق داده می‌شود تا به تحلیل آن بپردازد. به همین جهت این دانشنامه اقدام به ترجمه برخی از مقالات دائرةالمعارف قرآن لایدن که جدیدترین تحقیقات قرآن غرب است، نمود.

ساختار علمی: این دانشنامه ساختار موضوعی دارد و کمتر از هزار مدخل خواهد داشت و شامل دو محور اساسی است.

۱. مباحث برون‌قرآنی (مجموعاً ۷۹ مدخل)

یک. منطق فهم قرآن: منطق فهم قرآن (کلیات)، مفهوم‌شناسی تفسیر قرآن، امکان و جواز تفسیر، قواعد و ضوابط فهم قرآن، سنجه‌های فهم قرآن (ارزش سنجی و میزان اعتبار فهم)، منابع تفسیر، تاریخ تفسیر و مفسران، تدبر در قرآن، هویت قدسی و ماورایی قرآن، حکیمانگی قرآن (ناظر به مبدأ، پیام، مخاطب و روش فهم)، غایت مندی هدایت‌گرانه قرآن، فطرت‌نمونی قرآن (معطوف به تعالیم، مخاطب و مواجهه و انسان‌گرایی)، زبان قرآن (معرفت‌زایی و معنا‌داری)، انسجام ساختاری قرآن، انسجام محتوایی قرآن، ظاهر و باطن قرآن، رابطه قرآن و سنت و مناسبت کتاب با کلام معصوم

۲۱۱ پژوهش و حوزه، پاییز و زمستان ۱۳۸۳ - شماره ۱۹ و ۲۰

(ارجاع به رابطه قرآن و سنت)، روش‌ها و گرایش‌های تفسیری (کلیات)، روش تفسیر قرآن به قرآن، روش تفسیر روایی، روش تفسیر عقلی، روش تفسیر علمی، روش تفسیر اشاری، روش تفسیر اجتهادی (جامع)، گرایش‌های تفسیری، اسلوب‌های تفسیری (سبک‌های ترتیبی و موضوعی)، تفسیر به رأی، ضوابط مفسر (صفات و صلاحیت‌های)، موانع و آسیب‌شناسی فهم قرآن، تأویل، قرآن و فرهنگ زمانه، قرآن و هرمنوتیک.

دو. قرآن شناخت: اسباب نزول، اسرائیلیات و معجزات در تفسیر، اعجاز قرآن، اهداف و مقاصد سوره‌ها، اهل بیت (ع) و قرآن، باستان‌شناسی در قرآن، تاریخ قرآن، تاریخ گذاری قرآن، تاریخ و قرآن، تأثیر قرآن بر ادب فارسی، تأثیر قرآن بر ادبیات زنده جهان، تأثیر قرآن بر فرهنگ عصر جاهلی، تأثیر قرآن بر فرهنگ و تمدن بشر (فرهنگ آفرینی قرآن)، تحریف ناپذیری قرآن، ترجمه قرآن، تکرار در قرآن، تلاوت، حفظ و آداب آن، جامعیت و قلمرو قرآن، جاودانگی و جهانی بودن قرآن، جمع قرآن، حروف مقطعه، خواص آیات و سوره قرآن (با نگاه نقدی)، رسم الخط و کتابت قرآن، علوم قرآن، قرآن، قرآن از منظر دیگران، قرآن و خاور شناسان، قرآن و زندگی، قرآن و شعر، قرآن و عرفان، قرآن و عقل، قرآن و علوم ادبی، قرآن و علوم تجربی، قرآن و علوم نقلی، قرانات قرآن، قصه و قرآن، لغات دخیل در قرآن، محکم و متشابه، محمد (با عنوان دریافت کننده وحی)، مصاحف صحابه، مصحف امام علی (ع)، مکی و مدنی، ناسخ و منسوخ، نزول، نزول قرآن بر هفت حرف، نسخه‌های خطی قرآن، وحی.

۲. مباحث درون‌قرآنی

یک. نگرش دینی: معرفت‌شناسی و فلسفه معرفت دینی، هستی‌شناسی (امور عامه و عوالم)، جهان بینی (کلیات)، مبدأشناسی (الله)، فراحس (عرش، کرسی، لوح، قلم، ملائک، جن و...)، انسان‌شناسی (فطرت، طبیعت)، مرگ و معاد (فرجام‌شناسی)، خلود، دین (راه‌شناسی = فلسفه دین)، نبوت و امامت (راه‌نماشناسی).

دو. منش و پرورش دینی: فلسفه اخلاق، اخلاق نظری (و امهات فضائل و رذائل)، اخلاق اجتماعی، اخلاق حرفه‌ای (اصناف)، فلسفه تربیت، فرد دینی (و ایمان، تقوا، عمل صالح)، نهاد خانواده و خانواده دینی، اجتماع و جامعه دینی، فرج و فرجام تاریخ، جهان‌شهر آرمانی دینی.

۱۳۸۲ پژوهش و حوزه، پاییز و زمستان ۱۳۸۳ - شماره ۱۹ و ۲۰

سه. کنش دینی: فلسفه فقه و حقوق اسلامی، فقه عبادت، حقوق (فقه قانون)، فقه قضا و جزا، فقه سیاست، فقه اقتصاد، فقه روابط بین الملل، فقه فرهنگ و اجتماعیات.

چهار. دانش دینی: فلسفه علم، منطق، علم النفس، علم الاجتماع، علم تاریخ و تاریخ، علم مدیریت، علم اقتصاد، علم سیاست، معماری و...، زیست‌شناسی و علم الحیوان، علوم پزشکی، گیاه‌شناسی، نجوم، هیئت، کیهان‌شناسی، زمین‌شناسی، ریاضیات، باستان‌شناسی، تمدن‌شناسی، هنر (استطراذی)، صنایع (استطراذی)

نقاط قوت دانشنامه قرآن‌شناسی

۱. توجه به موضوعات نوآمد و مطرح شده در جهان معاصر.

۲. توجه به شباهت مطرح شده در مورد قرآن کریم، به ویژه شباهت مستشرقان.

۳. استفاده از مباحث نوین علوم در دانشنامه؛ یعنی با توجه به ساختار موضوعی دانشنامه، مثلاً می‌توانیم علاوه بر توضیح مفاهیم قرآن در علم اقتصاد به مباحث مبانی اقتصاد، نظام اقتصاد، عوامل تولید، توزیع و... از دیدگاه قرآنی نیز بپردازیم و همین‌طور در دانش سیاست، معرفت‌شناسی، اخلاق و تربیت و علوم تجربی مثل کیهان‌شناسی، پزشکی و... که در قرآن بدانها اشارت رفته است.

۴. استفاده از استوانه‌های علمی قرآن پژوه در داخل و خارج از کشور.

کاستی‌های دانشنامه قرآن‌شناسی

۱. محدودیت مدخل‌های دانشنامه.

۲. با توجه به اینکه جلد‌های این دانشنامه هنوز منتشر نشده، نمی‌توان نقد واقع بینانه‌ای از آن ارائه داد.

مقایسه سه دائرةالمعارف بزرگ قرآن معاصر

از مجموع مطالبی که در مورد سه دائرةالمعارف بزرگ قرآن گفته شد، روشن شد که هر کدام دارای نقاط ضعف و قوتی هستند.

۲۱۳ پژوهش و حوزه، پاییز و زمستان ۱۳۸۳ - شماره ۱۹ و ۲۰

۱. دائرةالمعارف قرآن لایدن و دانشنامه قرآن‌شناسی توانسته از نویسندگان متنوعی در سطح ایران و جهان استفاده کنند ولی دائرةالمعارف قرآن کریم مرکز فرهنگ و معارف قرآن تا کنون از این تنوع برخوردار نبوده است.

اما عدم استفاده از نویسندگان معتبر جهان اسلام، نقطه ضعف دائرةالمعارف لایدن است.

۲. توجه به موضوعات نو در کنار مدخل‌های سنتی قرآن کریم از نقاط قوت دائرةالمعارف لایدن و دانشنامه قرآن‌شناسی است، ولی کم توجهی به مدخل‌های نو از نقاط ضعف دائرةالمعارف قرآن کریم مرکز فرهنگ قرآن است.

۳. کثرت مدخل‌ها و در نتیجه مخلوط شدن مباحث تفسیری و حاشیه‌ای از نقاط ضعف دائرةالمعارف لایدن و دائرةالمعارف قرآن کریم است و کمبود مدخل‌ها و عدم پوشش همه مباحث سنتی از نقاط ضعف دانشنامه قرآن‌شناسی است.

۴. نقاط ضعف علمی دائرةالمعارف قرآن لایدن نسبت به دو دائرةالمعارف دیگر بیشتر است. بلکه قابل مقایسه نیست؛ چرا که برخی نویسندگان احتمالاً به منابع اصیل دسترسی نداشته‌اند.

۵. توجه به دیدگاه‌های مستشرقان در دائرةالمعارف قرآن لایدن و دانشنامه قرآن‌شناسی زیاد است و این مطلب در دائرةالمعارف قرآن کریم ضعیف است.

البته رویکرد دانشنامه قرآن‌شناسی به نظرات مستشرقان نقادانه و منصفانه است، اما رویکرد دائرةالمعارف قرآن لایدن نسبت به نظرات مستشرقان مقلدانه بوده است.

۶. زمان بندی دائرةالمعارف قرآن لایدن و دانشنامه قرآن‌شناسی منظم و زود بازده است، اما در دائرةالمعارف قرآن کریم این گونه به نظر نمی‌رسد.

۷. جدا سازی مباحث درون قرآنی از برون قرآنی و نیز جدا سازی مباحث تفسیری از مباحث دائرةالمعارفی در دانشنامه قرآن‌شناسی و دائرةالمعارف قرآن لایدن قابل توجه است، اما در دائرةالمعارف قرآن کریم این گونه نبوده است و همین مطلب موجب طولانی شدن کمیت و زمان آن شده است.

۲۱۴ پژوهش و حوزه، پاییز و زمستان ۱۳۸۳ - شماره ۱۹ و ۲۰

سخن پایانی

با توجه به مطالبی که از ابتدای مقاله بیان شد و نقاط ضعف و قوت سه دائرةالمعارف قرآن بزرگ معاصر، به نظر می‌رسد که:

۱. هر کدام از سه دائرةالمعارف بزرگ قرآن که در عصر حاضر تدوین می‌شود، نقاط قوت و ضعفی دارند که لازم است نقاط ضعف خود را برطرف سازند، اما از نظر علمی می‌توان گفت دائرةالمعارف قرآن کریم و دانشنامه قرآن‌شناسی نصاب لازم را کسب کرده‌اند، اما دائرةالمعارف قرآن لایدن نصاب علمی لازم را تا کنون نداشته است.

۲. لازم است دائرةالمعارف‌های تخصصی در مورد قرآن کریم، نگاشته شود تا متخصصان و فرهیختگان هر رشته بتوانند موضوعات مورد علاقه خود را به آسانی و با ارزان‌ترین قیمت به دست آورند؛ از جمله:

- دائرةالمعارف هنرهای قرآنی (خط و...)؛

- دائرةالمعارف قرآن برای کودکان (ترجیحاً به صورت مصور)؛

- دائرةالمعارف قرآن برای نوجوانان؛

- دائرةالمعارف قرآن برای جوانان؛

- دائرةالمعارف قرآن برای نویسندگان کتابها و مقالات قرآنی؛

- دائرةالمعارف قرآن و علوم تجربی؛

- دائرةالمعارف قرآن و تاریخ؛

- دائرةالمعارف تفسیر قرآن؛

- دائرةالمعارف علوم قرآن؛

- دائرةالمعارف ترجمه‌های قرآن؛

- دائرةالمعارف واژگان قرآن.

و ...

البته تا کنون تلاش‌های محدودی در برخی زمینه‌های فوق انجام شده، ولی این کارها نیاز به کار تشکیلاتی بزرگ با حمایت‌های اساسی و پژوهش‌های طولانی مدت و مستمر دارد. بدین معنا که ضرورت دارد «بنیاد بزرگ قرآن‌پژوهی» تشکیل شود و این دائرةالمعارف‌ها را بنویسد. سپس هر سال مورد بازنگری قرار دهد و جدیدترین یافته را در آنها به ثبت برساند و در چاپ‌های بعدی اعمال کند.

۲۱۵ پژوهش و حوزه، پاییز و زمستان ۱۳۸۳ - شماره ۱۹ و ۲۰

پی‌نوشت‌ها:

* دانش آموخته حوزه علمیه، دکترای تفسیر و علوم قرآن و الهیات، عضو هیئت علمی مرکز جهانی علوم اسلامی و پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

۱. المعلم پطرس البستانی، دائرةالمعارف قاموس عام لكل فن و مطلب، ج ۴، ص ۵۰۰.

۲. لغت نامه دهخدا، ج ۲۴، ص ۴.

۳. دائرةالمعارف قرآن کریم، ج ۱، پیشگفتار، ص ۹.

۴. مصطفی محامی، دائرةالمعارف قرآن، ج ۱، پیش گفتار ص ۱۱.

۵. همان، ص ۱۰.

۶. المعلم پطرس البستانی، دائرةالمعارف قاموس عام لكل فن و مطلب، ج ۴، ص ۵۰۰.

۷. لغت نامه دهخدا، ج ۲۴، ص ۵.

۸. دائرةالمعارف قرآن کریم، ج ۱، ص ۱۰.

۹. همان، ص ۹.

۱۰. همچون:

الف. فرهنگ نامه قرآنی، گروه فرهنگ و ادب بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، مشهد، ۱۳۷۲ - ۱۳۷۶ ش، فارسی، شامل برابره‌های فارسی واژگان قرآن براساس ۱۴۲ نسخه خطی کهن موجود در کتابخانه آستان قدس.

ب. قاموس قرآن، سید علی اکبر قرشی، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۸ ش.

ج. قاموس قرآنی، حسن محمد موسی، مطبعة خلیل ابراهیم، ۱۹۶۶ م، مصر.

د. لغت نامه قرآن کریم، محمود عادل، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۹ ش.

۱۱. همچون:

الف. اعلام قرآن، محمد خزائلی، امیر کبیر، ۱۳۷۸ ش، ۱۱۴ مقاله بلند در معرفی اعلام قرآن.

ب. اعلام القرآن، عبدالحسین شبستری، مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۹ ش، عربی، مقالاتی در معرفی اعلام قرآن.

ج. از مفاهیم قرآن، مصطفی اسرار، محیا، ۱۳۷۵ ش، ۱۴۸ مقاله کوتاه در توضیح مفاهیم کلیدی قرآن.

د. مصطلحات آنیة، صالح عظیمه، الجامعة العالمية للعلوم الاسلامیة، لندن ۱۹۹۴، عربی، ۱۰۴ مقاله درباره اصطلاحات مفهومی در قرآن.

۱۲. ر. ک: دائرةالمعارف قرآن کریم، ج ۱، ص ۱۳ - ۱۷.

۱۳. آقای مصطفی محامی در پیش‌گفتار دائرةالمعارف قرآن کریم، ص ۱۸، بعد از برشماری بسیاری از این کتاب‌ها و اهداف دائرةالمعارف قرآن می‌نویسد: «در هیچ یک از آثار مزبور نمی‌توان از آن نشان جست، به این دلیل که پدیدآورندگان آن آثار یا در پی چنین هدفی نبوده و فقط می‌خواستند قاموس یا معجمی قرآنی پدید آورند یا این هدف را دنبال می‌کرده‌اند، اما سازمان و مجموعه‌ای دائرةالمعارفی، تدارک نکرده بودند تا بتوانند چنین هدفی را تأمین سازند».

۲۱۶ پژوهش و حوزه، پاییز و زمستان ۱۳۸۳ - شماره ۱۹ و ۲۰

۱۴. (DammenMCALIFFEJaneed.).

۱۵. ر. ک: مقدمه جلد اول دائرةالمعارف قرآن لایدن (دسته بندی مطالب از نگارنده است).

۱۶. گلستان قرآن، ش ۱۹۰، سال هفتم، آبان ۱۳۸۳، ص ۳۰ - ۵۶.

۱۷. دائرةالمعارف قرآن لایدن، ج ۲، ص ۱۹۹ - ۲۰۳.

(MargotQrantheandFeminism)

(Badran18). همان، ص ۲۴۲.

۱۹. همان، ج ۱، ص ۵۵ - ۶۰.

۲۰. همان، ج ۲، ص ۹۹ - ۱۲۴.

(Clade_MedievalandClassicalQrantheof:Exegesis)

(Gilliot21). برای اطلاع بیشتر از دیدگاه شیعه و معتزله و اشاعره، به کتابهای کلامی مثل شرح تجرید،

خواجه نصیر ونیز شرح مواقف، ایجی و... مراجعه کنید.

۲۲. دکتر ذهبی، التفسیر والمفسرون، ج ۱، ص ۴۰۴.

۲۳. دائرةالمعارف لایدن، ج ۲، ص ۱۲.

(RotradcontemandNoderenEarlyQran-orarytheof:Exeyes)

(Wielandt24). سوره فتح، آیه ۱۰.

۲۵. ر. ک: نگارنده، درسنامه روشها و گرایشهای تفسیر قرآن، مبحث روش تفسیر عقلی و اجتهادی.

۲۶. مریم، آیه ۲۸.

۲۷. دائرةالمعارف قرآن لایدن، ج ۱، ص ۱ و ۲.

(RiinAoran)-Andrew)

۲۸. مجمع البیان، ذیل آیه ۲۸ سوره مریم؛ نورالثقلین، ج ۳، ص ۳۳۳؛ نمونه، ج ۱۳، ص ۵۱.

۲۹. دائرةالمعارف لایدن، ج ۲، ص ۳۷۶ - ۳۹۶.

۳۰. همان، ص ۲۴۲.

۳۱. ر. ک: مسند احمد، ج ۵، ص ۱۳۲؛ الاتقان، ج ۲، ص ۷۲.

۳۲. ر. ک: ابوالقاسم خوئی، البیان فی تفسیر القرآن، مبحث قرائات؛ محمد هادی معرفت، التمهید فی علوم القرآن، مبحث قرائات و حدیث سبعة احرف؛ سید محمد باقر حجتی، پژوهشی در تاریخ قرآن، مبحث قرائات.

۳۳. دائرةالمعارف قرآن لایدن، ج ۲، ص ۱۹۲ - ۱۹۳.

Fatima)-McDammenJaneAliffe

۳۴. ر. ک: شیخ علی حیدر موءید، فضائل فاطمة فی الذکر الحکیم؛ سید محمد علی الحلو، ما نزل من القرآن فی شأن فاطمة الزهراء؛ سید صادق شیرازی، فاطمة الزهراء فی القرآن و... .

۲۱۷ پژوهش و حوزه ، پاییز و زمستان ۱۳۸۳ - شماره ۱۹ و ۲۰

۳۵. ر. ک: تفسیر فخر رازی، ذیل سوره کوثر و تفاسیر المیزان، نمونه و... .

۳۶. ر. ک: تفاسیر قرطبی، نیشابوری در غرائب القرآن، بغوی در معالم التنزیل و تفاسیر المیزان، نورالثقلین، البرهان، صافی، نمونه و... .

۳۷. اسماعیل انصاری زنجانی خوئینی، فاطمه در آئینه کتاب.

۳۸. ر. ک: ذهبی، میزان الاعتدال، ج ۳، ص ۹۳ - ۹۶؛ تستری، قاموس الرجال، ج ۶، ص ۳۲۷. البته برخی بزرگان نیز عکرمه را توثیق کرده، ولی در استناد این روایت به او تشکیک کرده‌اند. ر. ک: التفسیر و المفسرون، ج ۱، ص ۳۴۸ - ۳۶۱.

۳۹. تفسیر طبری، ج ۱۲، ص ۸.

۴۰. المیزان، ج ۱۶، ص ۳۱۰ - ۳۱۱.

۴۱. صحیح بخاری، ج ۳، ص ۳۱۴، حدیث ۴۹۱۵ و ۴۹۱۴.

۴۲. این تعریف به صورت اصطیادی از پیش‌گفتار جلد اول دائرةالمعارف قرآن کریم، ص ۱۸ - ۲۳ استفاده شد.

۴۳. گفت و گویای قرآنی، گزیده نشست‌ها و سخنرانی‌های سرای قرآن و اندیشه یازدهمین نمایشگاه بین المللی قرآن کریم، علی خراسانی، ۱۹۵، انتشارات دستار، تهران ۱۳۸۳ ش.

۴۴. همان، ص ۲۰۲.

۴۵. مصطفی محامی، دائرةالمعارف قرآن کریم، جلد اول، ص ۱۸، پیش‌گفتار.

۴۶. ر. ک: همان، ص ۱۱.

۴۷. دائرةالمعارف قرآن کریم، ج ۱، ص ۱۸ - ۱۹.

۴۸. همان، ص ۲۰.

۴۹. علی خراسانی، گفت‌وگوهای قرآنی، ص ۱۹۹.

۵۰. دائرةالمعارف قرآن کریم، ج ۱، ص ۲۰.

۵۱. علی خراسانی، گفت‌وگوهای قرآنی، ص ۲۰۲.

۵۲. دائرةالمعارف قرآن کریم، ج ۱، ص ۲۳.

۵۳. علی خراسانی، گفت و گوهای قرآنی، ص ۲۰۳.

۵۴. دائرةالمعارف قرآن کریم، ج ۱، ص ۳۳ - ۳۴.

۵۵. ر. ک: اسلام و بهداشت روان، نشر معارف؛ مجموعه منشورات کنگره دین و بهداشت روان، دانشگاه علوم پزشکی ایران.